

Osmanlı Doğu Sınırında Kent Hijyeni: Basra Şehrine İçme Suyu Temini Meselesi

Burcu Kurt*

Özet

Modern devletin en temel vazifelerden biri olan sağlık hizmetleri, 18. yüzyılın sonunda Avrupa devletlerinde askerler üzerinde yoğun bir Şekilde uygulanmaya başladı. 1818'den sonra Hindistan'dan tüm dünyaya yayılan büyük kolera pandemilerinin görölmeye başlaması, hükümetlerin sıradan halkın sağlığıyla da ilgilenmesine sebep oldu. Osmanlı Devleti'nin kamu sağlığı uygulamaları ile tanışması ise 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde gerçekleşti. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin içerisinde bulunduğu maddi imkansızlıklar kentsel alt ve üst yapı problemlerinin imparatorluğun her cephesinde aynı özenle uygulanmasının önünde ciddi bir engel oluşturdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu sınırındaki Basra Şehri, hem İran sınırına yakınlığı hem de 19. yüzyılda Hindistan menşeiili salgınların Osmanlı topraklarına giriş noktası olması açısından sıhhi açıdan ayrı bir önem arz ediyordu. Basra Şehri; Őattularap üzerindeki nehir taşımacılığının Basra Körfezi'ne açılan son durağı olması ve Hint ticaret yolunun kara ve deniz ayaklarının burada birleşmesi nedeniyle birçok güzergahın merkezinde bulunmakta ve sıklıkla salgın hastalıklara maruz kalmaktaydı. Tüm bu öneme rağmen Basra Şehri de kent hijyeninin gerekli ölçüde sağlanamadığı bölgelerdendi. Üstelik Basra Şehri coğrafi koşulların getirdiğı dezavantajlarla da karşı karşıyaydı. Havanın sıcaklığı ve nemim yüksekliğinin yanı sıra Şattü'l-Arap nehrinde yaşanan su taşkınları ve düzenli meydana gelen med-cezir hareketleri Basra Şehrini temiz içme suyu temini açısından da sıkıntılı bir konumda bırakmaktaydı. Bu durum ise Şehirde salgınların daha şiddetli cereyan etmesine neden oluyordu. Bu nedenle Basra Şehrinde kamu sağlığını korumak ve kent hijyenini hayata geçirmek açısından en önemli adımlardan bir tanesini Şehre temiz içme suyu temin edilmesi oluşturmuş fakat bu çaba ancak I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde hayata geçirilebilmiştir. Bu tebliğ Şehirde yaşanan kolera salgınlarının etkisiyle 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Basra Şehrine Şattü'l-Arap nehri üzerinden temiz su teminine yönelik gerçekleşen ve birçoğı hayata geçmeyen girişimleri mercek altına alacaktır. Büyük oranda Osmanlı

* Doç. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, burcukurt@itu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5924-1779, DOI: 10.37879/9789751756442.2023.53

ve İngiliz arşivlerinden elde edilen birinci el kaynaklara dayanan çalışmada, konuya ilişkin İngilizce, Türkçe, Osmanlıca ve Arapça literatür de kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Basra, Irak, Kamu Sağlığı, İçme Suyu.

Urban Hygiene at the Ottoman Eastern Border: Supply of Drinking Water to the City of Basra

Abstract

Health services, one of the most basic duties of the modern state, began to be applied intensively on soldiers in European states at the end of the 18th century. After 1818, the beginning of the great cholera pandemics that spread from India to the whole world caused the governments to take care of ordinary people's health. The Ottoman Empire's interest in public health practices took place in the second quarter of the 19th century. The financial impossibilities of the state since the second half of the 19th century, created a serious obstacle to the implementation of urban infrastructure and superstructure problems with the same care in every part of the empire. The city of Basra, on the eastern border of the Ottoman Empire, had a special importance in terms of both its proximity to the Iranian border and being the entry point of the epidemics originating in India in the 19th century to the Ottoman lands. The city of Basra was at the center of many routes and was frequently exposed to epidemics, as it was the last stop of the river transport on Shatt al-Arab to the Persian Gulf and the land and sea networks of the Indian trade route merged here. Despite all its importance, the city of Basra was one of the regions where urban hygiene could not be provided to the required extent. Moreover, the city of Basra was also faced with the disadvantages of geographical conditions. In addition to the temperature and humidity of the air, the foods in the Shattu'l-Arab river and the regular tide movements left the city of Basra in a troubled position in terms of clean drinking water supply. This situation caused epidemics to occur more severely in the city. For this reason, one of the most important steps in terms of protecting public health and realizing urban hygiene in the city of Basra was to provide clean drinking water to the city, but this effort could only be realized just before the First World War. This paper will focus on the attempts that were made to supply clean water to the city of Basra through the Şattü'l-Arab river during the second half of the 19th century due to the cholera epidemics in the city, many of which did not materialize. English, Turkish, Ottoman and Arabic literature on the subject will also be used in the study, which will largely based on first-hand sources obtained from the Ottoman and British archives.

Keywords: Ottoman Empire, Basra, Iraq, Public Health, Drinking Water.

Giriş

Modern devletin en temel vazifelerden biri olan sağlık hizmetleri 18. yüzyılın sonunda Avrupa devletlerinde ilk olarak askeri alanda uygulanmaya başladı. 1818'den sonra Hindistan'dan tüm dünyaya yayılan büyük kolera pandemilerinin görülmeye başlaması, hükümetlerin sıradan halkın sağlığıyla da ilgilenmesine sebep oldu. Osmanlı Devleti'nin kamu sağlığı uygulamaları ile tanışması ise 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde gerçekleşti. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin içerisinde bulunduğu maddi imkansızlıklar, kentsel alt ve üst yapı problemlerinin imparatorluğun her cephesinde aynı özenle uygulanmasının önünde ciddi bir engel oluşturdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu sınırındaki Basra şehri, hem İran sınırına yakınlığı hem de 19. yüzyılda Hindistan menşeli salgınların Osmanlı topraklarına giriş noktası olması açısından sıhhi açıdan ayrı bir önem arz ediyordu. Basra şehri; Şattü'l-Arap üzerindeki nehir taşımacılığının Basra Körfezi'ne açılan son durağı olması ve Hint ticaret yolunun kara ve deniz ayaklarının burada birleşmesi nedeniyle birçok güzergahın merkezinde bulunmakta ve sıklıkla salgın hastalıklara maruz kalmaktaydı. Fakat tüm önemine rağmen Basra şehri de 19. yüzyılın son çeyreğinde halen kent hijyeninin gerekli ölçüde sağlanamadığı bölgeler içerisinde yer alıyordu. Üstelik Basra şehri coğrafi koşulların getirdiği dezavantajlarla da karşı karşıyaydı. Havanın sıcaklığı ve nemin yüksekliğinin yanı sıra Şattü'l-Arap nehrinde yaşanan su taşkınları ve düzenli meydana gelen medcezir hareketleri Basra şehrini temiz içme suyu temini açısından da sıkıntılı bir konumda bırakmaktaydı. Bu durum ise şehirde salgınların daha şiddetli cereyan etmesine neden oluyordu. Bu nedenle Basra şehrinde kamu sağlığını korumak ve kent hijyenini hayata geçirmek açısından en önemli adımlardan bir tanesini şehre temiz içme suyu temin edilmesi oluşturmuştur. 1890'lı yıllardan itibaren çeşitli aralıklarla gündeme gelen bu girişimi hayata geçirmek için ancak I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde kapsamlı bir imtiyaz sözleşmesi hazırlanabilmiş fakat savaşın patlak vermesi nedeniyle bu girişim de hayata geçirilememiştir. Bu makalede, Basra şehrinde yaşanan kolera salgınlarının etkisiyle 19. yüzyılın son ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Basra şehrine Şattü'l-Arap nehri üzerinden temiz su teminine yönelik gerçekleşen fakat hayata geçirilemeyen girişimler silsilesi mercek altına alınacaktır.

1. Osmanlı Basra'sında Su Sorunu

Basra şehri sakinlerinin temiz içme suyu problemi bölgenin Osmanlı kontrolüne girdiği erken dönemlerden beri var olan ve çeşitli aralıklarla merkezi yönetimin

gündemine giren bir sorundu. Daha 16. yüzyıl kayıtlarında Basra şehrinin hem havasının son derece ağır olduğu hem de içme suyunun “acığundan” şikâyet edildiği görülmektedir¹. Şattü'l-Arap yakınında kurulmuş olduğundan Basra şehrinin ana içme suyu kaynağını bu nehir teşkil ediyordu. Şattü'l-Arap nehri, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleşmesiyle oluşmakta ve Süveyb ve Karun nehirleri de bir noktada bu nehre birleşmekteydi. Bu dört nehrin suları içme suyu olarak tüketilmeye müsait iken Şattü'l-Arap nehri için aynı durum söz konusu değildi. Zira bir yandan ölü hayvan ve bitkilerle dolu havıların sularının nehre ulaşması diğer yandan ise med-cezir hareketleri nedeniyle nehre deniz suyu karışması Şattü'l-Arap nehri sularının içme suyu olarak kullanımını sağlıksız bir hale getiriyordu. Gerçekten de coğrafi olarak Kurna ile Basra şehirleri arasındaki arazinin büyük bir kısmı su taşkınları sonunda meydana gelen bataklıklarla (havr) kaplıydı. Nisan ve Mayıs aylarında karların erimeye başlamasıyla Dicle ve Fırat nehirlerinde su seviyesi en yüksek düzeye ulaşarak güney kesimlerde su taşkınlarına neden oluyordu². Bu şekilde Dicle ve Fırat nehirlerinden taşan sular, çukur yerlere yayılarak geniş alanları kaplıyor, buralarda sazlık, kamışlık ve bataklıklar oluşturduktan sonra nehirlerin asıl mecralarına geri dönüyordu. Yılın yaklaşık altı ayında (Kasım-Haziran) bataklık halinde kalarak Ağustos itibariyle kurumaya başlayan bu havıların en önemlileri Basra şehrinin kuzey-doğusunda, Kerha nehrinin sularını boşalttığı Büyük Huveyze (Havru'l-Azım) bataklığı ile şehrin kuzey-doğusunda Fırat nehrinin yarattığı Hammar (Cibayış) bataklığı idi. Basra şehrinin kuzeydoğu ve kuzeybatısında yer alan ve çürümüş hayvan ve bitki ölümlerini barındıran bu iki geniş bataklık alan hem bölgede ağır kokulu ve nemli bir havanın hâkim olmasına neden oluyor, hem de halkın içme suyu olarak kullandığı nehirlerle karıştığından salgın hastalıkların ortaya çıkmasına müsait bir ortam meydana getiriyordu. Üstelik 19. yüzyıl başında Suku'ş-Şuyuh kasabasının yakınında bulunan Cezayir seddelerinin çeşitli nedenlerle bakımsız kalması ve tahrip edilmesi nedeniyle Fırat nehrinden taşan sular Zübeyr kasabası, Basra şehri ve Devasir mukataasına kadar olan alanı kapsayacak şekilde daha geniş bir alana yayılmıştı³. Söz konusu bataklıkların varlığı Basra şehrinin havasını ağırlaştırdığı ve suyunu sağlıksız hale getirdiği gibi birçok salgın hastalığın görülmesine de

- 1 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), A.DVNS.MHM.d. 49, Lef 42.
- 2 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, C 3/1, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 2002, s. 29-30.
- 3 Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, Simurg, İstanbul 1997, s. 3.

neden oluyordu. Zira şehrin yakınındaki bu iki geniş bataklık alan içerisinde biriken hayvan ve bitki ölülerinin kokuşması 19. yüzyıl boyunca şehirde sık sık salgın hastalıkların görülmesine yol açarak kamu sağlığını tehlikeye atmıştı. Yüzyıl boyunca sürekli tekrar eden bu hastalıklar içerisinde öne çıkanlar bataklıklarda oluşan sivrisinekler vasıtasıyla yayılan sıtma ve çoğu zaman içme suyuna karışarak salgınlara sebep olan bir bakterinin yol açtığı kolera hastalığı idi⁴. Bu nedenlerden dolayı şehirde zenginler Şattü'l-Arap suyunu alıp önce delikli küplere dolduruyor, altlarına da damlayan suyu tutacak kaplar yerleştiriyordu. Böylece nehir suyunu artırarak tüketiyorlardı. Fakat maddi durumu elverişsiz olanlar barındırdığı tüm risklere rağmen Şattü'l-Arap sularını arıtmadan doğrudan kullanmaktaydı. Hatta Basra şehrinde oturanların büyük bir kısmı içecek suyunu doğrudan Şattü'l-Arap nehrinden dahi değil bu nehre bağlanan Aşar kanalından temin etmekteydi. Aşar kanalı suları ise, şehirde atılması ve akıtılması mümkün olan her türlü pislik buraya döküldüğünden hijyenik olarak Şattü'l-Arap nehri suyundan bile daha sağlıklı durumdaydı⁵.

Osmanlı merkezi ve yerel idareleri Basra şehrinin ağır hava ve temiz içme suyu problemlerinin çözümü için zaman içerisinde - özellikle kamu sağlığı düşüncesinin Osmanlılarca benimsenmesinden sonra- çeşitli çözüm yolu arayışlarında bulunmuştu. Bunlardan bir tanesi uzun bir zamana yayılan ve planlanandan farklı bir şekilde sonuçlanan Basra şehrinin taşınması projesi idi. Daha 16. yüzyılda mevcut durumun şehirde salgın hastalıklara yol açtığı göz önünde bulundurularak Aşar nehrinin son bulduğu noktada kurulmuş olan Basra şehrinin Şattü'l-Arap nehri kıyısına taşınması önerilmişti⁶. Bu dönem hayata geçirilmeyen öneri, 19. yüzyıl başında Midhat Paşa'nın Bağdad valiliği döneminde bir kez daha gündeme gelmişti. Midhat Paşa, Basra'yı içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için şehrin Şattü'l-Arap nehri sahilindeki Aşar Boğazı'na nakli için bir dizi girişimde

4 BOA, İ.DH., 1147-89444; BOA, YA.HUS., 275-93; BOA, DH.MKT., 2277-125; BOA, YA.HUS., 466-57; BOA, DH.MKT., 2898-39; BOA, DH.İD., 39-33.

5 Hurşid Paşa Basra şehrinin içerisinde bulunduğu durumu "Bu haller ile Basra'nın bu kadar harab olduğuna ta'acüb lazım gelmeyüp belki mevcut olan adamlar nasıl yaşamaktadırlar deyü istiğrab olunur" sözleriyle anlatmaktadır. Hurşid Paşa, *age.*, s. 8-9. Basra'nın tam karşısında Şattü'l-Arap'ın sol sahilinde yer alan Kirdelan karyesinin havası ve suyu Basra şehrinde iyi olduğu için hava değişikliği için Basra'dan buraya gidilmesi çok yaygındı. Kirdelan tarafının suları Dicle nehri mecrasına yakın olduğundan ve bu civarda havrlar az olduğundan bu karye civarından geçen Şattü'l-Arap suyu Basra yakası suyundan görece olarak daha iyi durumdaydı. Hurşid Paşa, *age.*, s. 10.

6 BOA, A.DVNS.MHM.d., 49, Lef 42.

bulunmuştu⁷. Bununla birlikte nihai adımlar ancak 1876 ve 1880 senelerinde atılarak devlet dairelerinin bir kısmı Şattü'l-Arap nehri sahiline taşınmıştı. Bu durum söz konusu tarihten itibaren aşamalı bir şekilde şehirdeki iskanın bir kısmının nehir kenarına kaydırılmasına yol açmıştır. Bununla birlikte bu durum Basra şehrinin Aşar nehri nihayetinden Şattü'l-Arap kıyısına taşınmasıyla sonuçlanmamış aksine 1900'lerin başında şehrin Basra ve Aşar kasabaları olarak iki kısma ayrılmasıyla sonuçlanmıştır⁸. Dolayısıyla ilk teşebbüs şehrin ağır hava ve içme suyu sorununu çözmekte yetersiz kalmıştır. Basra şehrinde içme suyu meselesini çözmek adına ortaya atılan bir diğer adım ise Cezayir/Medayin seddelerinin inşası ve tamiri olmuştur. İlk olarak 1860'larda inşa edilmesine rağmen kısa sürede tahrip olan ve 1869'da Midhat Paşa'nın Bağdad valiliği döneminde tamir edilmiş olan seddelerin yeniden inşası/tamiri sayesinde Müntefik sancağıyla Basra arasında bulunan geniş ölçekli bataklıkların sularının çekilmesi ve sınırlandırılması öngörülmüyordu⁹. Gerçekten de seddelerin inşasıyla istenilen sonuç elde edilmiş olsa da bu seddelerin sürekli olarak tahrip olması ve 1878 sonrasında tekrar tamir edilmemesi içme suyu sorununun devam etmesine yol açmıştı. Bu tarihten sonra 1895, 1889 ve 1906 senelerinde çeşitli nedenlerle Cezayir seddelerinin tamiri gündeme gelmiş de hayata geçirilememiştir¹⁰.

2. Basra Şehrine İçme Suyu Temini Girişimleri

2. 1. II. Abdülhamid Dönemi

1889 ve 1898 yıllarında patlak veren kolera salgınları Basra şehrine temiz içme suyu temini meselesini farklı bir boyuta taşımıştır. Nitekim doktorlar tarafından dile getirilen genel kanaat bölgede hüküm süren kolera salgınının Fırat nehrinin Basra vilayeti dahilinde teşkil ettiği büyük bataklıklardan kaynaklandığı yolundaydı¹¹. Kolera salgını vesilesiyle yeniden gündeme gelen Basra şehrinin su meselesi bu defa farklı bir şekilde çözülmeye çalışılmış ve Şattü'l-Arap nehrinden şehre içme suyu getirilmesi yeni bir çare olarak ortaya çıkmıştır.

Basra şehrine Şattü'l-Arap nehrinden içme suyu getirilmesi meselesi ilk olarak

7 Adem Korkmaz, *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 243.

8 BOA, DH.MKT., 1341-62. Nitekim 1905 senesinde Basra şehri belediyesi 1. Daire (Basra kasabası) ve 2. Daire (Aşar kasabası) olarak ikiye ayrılmıştır. Receb Bereket, *Belediyetü'l-Basra (1869-1981)*, Lübnan: Matbaatü'l-Basair, [t.y.], s. 101.

9 BOA, HR.İD., 1828-2; BOA, İ.DH., 1294-101717.

10 BOA, DH.MKT., 224-41; BOA, BEO., 2801-210053.

11 BOA, DH.MKT., 1666-78; BOA, DH.MKT., 1657-14.

1889 kolera salgını sonrasında 1892 yılında Mendilzade Yusuf Efendi¹² tarafından gündeme getirilmişti. Yusuf Efendi bu tarihte Basra'ya su temini imtiyazı için başvurmuş fakat hükümetten bir yanıt alınmamıştı. Bunun üzerine 1897 yılında bu defa Paçacızade Abdurrahman Efendi¹³ ile Züheryzade Ahmed Paşa¹⁴, Yusuf Efendi'nin hazırlattığı haritayı çıkış noktası olarak Basra şehrine su temin etmek için ayrı bir imtiyaz talep etmişlerdi. Yusuf Paşa ise bu imtiyaz için Hindistan'dan mühendis getirterek haritalar hazırlattığını ve bu nedenle imtiyazın başkasına verilmesi halinde zarar edeceğini ifade ederek duruma tepki göstermişti. Bu koşullar altında konu Basra vilayet idare meclisinde havale edilmişti. Meclis Nisan 1897'de aldığı kararda hem ilk talibin hem de ikinci teklifi veren taliplerin imtiyazı yerine getirmek için mali durumlarının yeterli olduğunu göz önünde bulundurarak ilk teklifi veren Mendilzade Yusuf Efendi'ye imtiyazın verilmesinin daha uygun olacağına kanaat getirmişti. Ticaret ve Nafia Nezareti ise en uygun teklifi hangi taraf yapar ise o tarafa imtiyazın verilmesinin “memleket açısından daha faydalı” olacağını belirtmiş ve Paçacızade Abdurrahman Efendi ile Züheryzade Ahmed Paşa tarafından önerilen koşulların Mendilzade Yusuf Efendi'ye teklif edilmesini önermişti¹⁵. Mendilzade Yusuf Efendi'nin söz konusu teklifi kabul etmemesi ve tüm haklarından feragat etmesi üzerine Basra vilayet meclisi Haziran 1898'de Basra şehrine Şattü'l-Arap nehrinden su getirilmesi imtiyazının Paçacızade Abdurrahman Efendi'ye verilmesini kararlaştırmıştı¹⁶.

Bu gelişmeler üzerine Paçacızade Abdurrahman Efendi Ağustos 1898 senesinde, Şattü'l-Arap nehrinin belirlenecek uygun bir noktasından makine vasıtasıyla yüksek bir bölgeye çıkarılacak suların Basra şehrine ulaştırılması ve dağıtılması imtiyazını üstlenmek için bir dizi mukavele ve şartname ile Ticaret ve Nafia

- 12 Mendilzadeler Basra şehrinin en nüfuzlu eşraf aileleri arasında yer alıyordu. Mendilzade Yusuf Efendi'nin de Basra civarında büyük arazileri bulunuyordu. Burcu Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*, Küre Yayınları, İstanbul 2015, s. 320-350.
- 13 Basra şehrinin önemli tüccarlarından olan Paçacızade Abdurrahman Efendi hakkında detaylı bilgi için bk. Burcu Kurt, *Osmanlı Irak'ında İngiliz Nüfuzuna Tepkiler: Dicle ve Fırat'ta Seyr-i Sefain İmtiyazı Teşebbüsü (1909-1913)*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2009, s. 32-40.
- 14 Necid asıllı tüccar bir aile olan Züheryzade ailesi Zübeyr'in lideri konumunda bulunmaktaydı. Züheryzade Ahmed Paşa, Seyyid Talib ile birlikte Basra'nın en nüfuzlu iki isminden biriydi. 1910 senesinde hayatını kaybedene kadar Ahmed Paşa ile Seyyid Talib arasında kıyasıya bir siyasi çekişme yaşanmıştı. Detaylı bilgi için bk. Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum*, s. 162-167.
- 15 Yusuf Efendi'nin teklifi kabul etmesi durumunda müzakerelerde bulunmak üzere bir vekil tayin etmesi de ayrıca uygun görülmüştü. BOA, T.NFİ., 1328-24, Lef 1-3.
- 16 BOA, T.NFİ., 1329-26.

Nezareti'ne başvurmuştu¹⁷. Konuyu ele alan Nafia Meclisi, şehre su ulaştırılmasının kamu sağlığı ve menfaati noktasından faydalı olacağını düşünmüş, Abdurrahman Efendi'nin de bu işi hayata geçirmek için yeterli sermayeye sahip olduğunu tespit etmişti. Bununla birlikte Abdurrahman Efendi'nin talep ettiği 75 senelik imtiyaz müddeti çok bulunarak bu sürede indirime gidilmesi isteniyordu. Abdurrahman Efendi ise Basra şehrinin büyüklüğü ve mahalli halkın mizacı nedeniyle bu tarz teşebbüslerin kar getirisinin riskli olduğu kanısındaydı. Ayrıca kurulacak şirketin hisse senetlerinin -Basra vilayetinin talepleri doğrultusunda- yalnızca Osmanlı vatandaşlarına satılacak ve yabancıların şirkete katılımına katıyen izin verilmeyecekti. Bu durumun sermaye temininde bir dizi zorluk getireceğinin altını çizen Abdurrahman Efendi bu nedenle Basra'da hayata geçirilmek istenen bu teşebbüsün diğer bölgedekilerle kıyaslanmaması gerektiğini belirtmişti. Abdurrahman Efendi, imtiyaz sözleşmesinde anonim bir şirket kurulmasına müsaade edilmesi halinde kendisinin de imtiyaz müddetini memnuniyetle aşağı çekebileceğini ifade etmişti. Nafia Meclisi, Basra gibi "medeni müesseseler" açısından zayıf ve su gibi önemli bir ihtiyaç maddesinin dahi temininden mahrum olan bir şehirde bu gibi kamu sağlığı ve bayındırlık açısından mühim bir teşebbüsün hayata geçirilmesinin önemli olduğunu kanısına varmış ve bu nedenle mevcut şartların değerlendirilmesi için konuyu Şura-yı Devlet'e havale etmişti¹⁸.

Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Ekim ayında konuyu görüşmüş ve mukavelede yer alan şartların uygun olup olmadığını anlayabilmek için öncelikle bu imtiyaz için harcanması gerekli olan masraf miktarının belirlenmesi gerektiğini belirtmiş ve araştırılmak üzere konuyu Nafia İdaresi'ne sevk etmişti¹⁹. Böylece Nafia İdaresi tarafından Basra şehrine su sevkinin maliyeti hakkında kapsamlı bir rapor hazırlanmıştı. Rapora göre Basra şehrine su götürülmesi için gerekli altyapı çalışmalarının 400.000 Frank'a (17.600 Osmanlı lirası) mal olacağı tahmin ediliyordu. Raporda Basra'da 4 bin hane mevcut olsa da yalnız dörtte birim abone olabileceği belirtilmiş ve bir hanenin senelik su sarfiyatı 75 metreküp olacağı öngörülmüştü. İmtiyaz mukavelesi taslağında Basra şehrinde suyun metreküp başına iki kuruşa satılmasının planlandığı göz önünde bulundurulduğunda senelik hasılatın takriben 150.000 kuruş olacağı tahmin edilmişti. Dolayısıyla giderlerle

17 Şehirde 1889'dan itibaren birkaç senelik aralıklarla düzenli olarak kolera salgınlarının hüküm sürdüğü görülmektedir. BOA, İ.DH., 1147-89440; BOA, İ.DH., 1147-89444; BOA, YA.HUS., 275-93; BOA, DH.MKT., 2258-31; BOA, DH.MKT., 2277-125.

18 BOA, ŞD., 2181-2, Lef 1-2.

19 BOA, ŞD., 2181-2, Lef 4.

birlikte düşünüldüğünde imtiyaz müddetinin 75 sene olarak talep edilmesi uzun bir süre addedilemezdi²⁰.

Raporun tamamlaması üzerine konu Nisan 1899'da bir kez daha Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'ne sevk edildi. Tanzimat Dairesi, genel olarak imtiyaz talebine olumlu bakmakla birlikte mukavelede birtakım değişiklikler yapılmasını istemişti. Değişiklik istenen kısım, şehirdeki yolların sulanması için ihtiyaç duyulan suyun ücretsiz olması maddesi idi. Şura-yı Devlet, kamu alanı olarak kabul edilebilecek belli başlı cadde ve meydanların sulanması için şirket tarafından belediyeden ücret talep edilmesini uygun bulmamış ve bu amaçla kullanılacak suyun bedava verilmesini bir zorunluluk olarak değerlendirmişti. Tanzimat Dairesi, diğer alanların sulanması için de belediye ile şirket arasında "mutedil bir fiyat" belirlenmesi şartının mukavele girmesi gerektiği kanısındaydı. Bu şartlar imtiyaz talebinde bulunan Abdurrahman Efendi tarafından da uygun görülmüştü²¹.

Yapılan düzenlemelerden sonra mukavele nüshası bu defa incelenmek üzere Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'ne gönderildi. Mülkiye Dairesi, kararını 25 Mart 1901'de açıklamışsa da konunun daireye çok daha önce havale edildiği ve imtiyaz talep eden Abdurrahman Efendi ile daire arasında mukaveleye dair birtakım pazarlıklar yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Paçacızade Abdurrahman Efendi Kasım 1899'da Şura-yı Devlet'e Mülkiye Dairesi'ne dair şikayetini içeren bir dilekçe göndermişti. Basra'nın sosyo-ekonomik yapısı dolayısıyla şehre su götürülmesinin maliyetli bir iş olduğunu iddia eden Abdurrahman Efendi, söz konusu imtiyazı talep etme amacının "muhafaza-ı hayat", şehir halkının suya olan şiddetli ihtiyacını karşılamak ve vatana hizmet olduğunu savunuyordu. Abdurrahman Efendi kendisine teklif edilen şartların yabancılara verilen "istifadeli" imtiyazların şartlarından çok daha külfetli olduğundan şikâyet etmekteydi. Üstelik söz konusu imtiyazın sermayesi için yabancıların katılımının kati suretle yasaklanması ve Osmanlı tebaası ise sınırlı tutulması sermaye teminini de zorlaştırmaktaydı. Paçacızade Abdurrahman, tüm bu şartlara rağmen teklifinin uzunca müddet kabul edilmeyip sürüncemede bırakıldığını hatırlatmış ve 3 sene sonunda Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nin hem imtiyaz süresinin kısaltılması hem de mukavenenin düzenlenmesine dair kabul edilemez talepler öne sürmesini eleştirmişti. Abdurrahman Efendi, bu durumda yabancı yatırımcıların şirket sermayesine katılımını engelleyen maddenin kaldırılması ve bir anonim şirket

20 BOA, ŞD., 2181-2, Lef 3.

21 BOA, Y.A.RES., 117-96, Lef 2; BOA, Y.A.RES., 138-53, Lef 2.

kurulmasına izin verilmesini talep etmiş ve mukavelede talep edilen değişiklikleri başka türlü hayata geçiremeyeceğini belirtmişti²². Görünen o ki pazarlıklar bu dilekçeyi müteakiben iki sene daha devam etmiş, belli konularda anlaşma sağlansa da şehir sokaklarının ücretsiz sulanması gibi kimi maddelerde uzlaşmamıştı. Zira Mülkiye Dairesi'nin Mart 1901'de açıkladığı kararında, Abdurrahman Efendi'nin teklifinde suyun 100 litresine belirlenen 8 para (yani metreküp fiyatı için belirlenen 2 kuruş) Basra şehri için pahalı bulunmuş ve fiyatın 6 paraya indirilmesi istenmişti. Mülkiye Dairesi'nin bu teklifi Abdurrahman Efendi tarafından kabul edilmişti. Buna ek olarak Mülkiye Dairesi üyelerinden iki tanesi Basra şehri sokaklarının sulanmasına olan ihtiyaca dikkat çekmiş ve belediyenin gelirlerinin bunu karşılayacak güçte olmadığını altını çizmişti. İmtiyaz sahibinin diğer su şirketleri gibi uzak mesafelerden veya farklı membalardan yüksek masraflarla su ulaştırmayıp aksine şehrin yakınındaki Şattü'l-Arap nehrinden su çekeceğine dikkat çeken iki üye, bu nedenle Basra şehri su imtiyazının benzerleriyle mukayese edilemeyeceğine vurgu yapmış ve imtiyaz sahibi boru döşenmiş olan sokakların ücretsiz sulanmasını kabul etmedikçe imtiyazın kendisine verilmemesi konusunda ısrarcı olmuştu. Bununla birlikte Abdurrahman Efendi bu talebi kati bir şekilde reddetmiş ve bu konuda Tanzimat Dairesi'nin talepleri doğrultusunda düzenlenen metinden daha fazla fedakârlık yapmasının mümkün olmadığını belirtmişti²³.

Şura-yı Devlet'in çeşitli daireleri ile Paçacızade Abdurrahman Efendi arasında yapılan müzakereler neticesinde düzenlenen mukavelenin son şekline göre imtiyaz süresi 75 sene olacak ve imtiyaz sahibi 1 metreküp suyu 60 paraya satacaktı. İmtiyaz, imtiyaz sahibi tarafından makine konulacak nokta ile inşa edilecek depolardan başka yerlerden ve membalardan fiçı ve şişe gibi kaplarla temin edilecek suların satışına ve toprak sahiplerinin arazilerini daha önceden olduğu gibi ücretsiz sulamalarına engel teşkil etmeyecekti. İmtiyaz sahibi; yangın muslukları tesis etmek ve bunlardan ücretsiz su vermek zorundaydı. Ayrıca mahalli hükümetin belirlediği noktalarda gece ve gündüz açık olmak ve dakikada ücretsiz 20 litre su vermek üzere ilk etapta kamuya mahsus her beş hane için bir çeşme inşa edilecek ve bakımı imtiyaz sahibi tarafından üstlenilecekti. Şehirde nüfusun artması ve ihtiyaç söz konusu olması durumunda beş çeşme daha inşa edilecekti. Söz konusu yangın muslukları ve çeşmelerin inşa masrafları da imtiyaz sahibine ait olacaktı. Mukaveleye göre imtiyaz sahibi halihazırda mevcut veya daha sonra yapılacak olan askeri ve mülki hastanelere 60 litreye kadar, kışla ve resmi okullara da gerektiği

22 BOA, ŞD., 2181-2, Lef 7.

23 BOA, Y.A.RES., 138-53, Lef 4.

miktarda suyu ücretiz olarak dağıtacaktır. Hükümet konağı caddesi, çarşı içi ve Makam-ı Ali caddelerinin sulanması için gerekli olan su, imtiyaz sahibi tarafından belediyeye ücretsiz verilecekti. Bu noktaların dışındaki bazı sokak ve meydanların sulanması için gerekli su ise, mahalli hükümet ve belediye ile kararlaştırılmak şartıyla “mutedil bir fiyata” imtiyaz sahibi tarafından temin edilecekti. İmtiyaz sahibinin borular vasıtasıyla şehre dağıtacağı su berrak olacak ve suların temizliği nezaret tarafından numune alınarak denetlenecekti. İmtiyazın verilme tarihinden 30 sene geçtikten sonra hükümet, imtiyaz sahibine bir sene önce haber vermek ve tazminat ödemek kaydıyla mukaveleyi feshederek kamulaştırmak hakkına sahip olacaktı. Mukavelede su şirketinde çalışacak tüm memurların Osmanlı tebaasına mensup olması öngörülüyordu. Ancak sınırlı sayıdaki mühendisin yabancı devlet tebaasından olabilmesine izin verilmişti. İmtiyazın verilme tarihinden itibaren bir sene içerisinde imtiyaz sahibi bir Osmanlı şirketi teşkil etmek zorundaydı. Bu şirketin hisse senetleri yalnızca Osmanlı tebaasına mahsus olarak satışa çıkarılacak, yabancı devlet tebaasının bu hisseleri alım satımına kesinlikle müsaade edilmeyecekti. İmtiyaz sahibi Osmanlı tebaasından olduğu gibi kurduğu şirket de Osmanlı tabiiyetinde olacaktı. Dolayısıyla imtiyaz nedeniyle hükümetle çıkabilecek anlaşmazlıklar Şura-yı Devlet ve Osmanlı mahkemeleri tarafından çözülecek, şirketin resmi yazışmaları ve haberleşmeleri de Türkçe yapılacaktı²⁴. Bu koşullar altında Mülkiye Dairesi üzerine alınan notlarla birlikte mukavele ve şartnameyi karar vermek üzere Meclis-i Vükela'ya havale etmişti. 24 Eylül 1902 senesinde konuyu gündemine alan Meclis-i Vükela, Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi tarafından yapılan düzenlemeleri uygun görmüş²⁵ ve imtiyaz talebi bu haliyle değerlendirilmek üzere aynı gün padişah II. Abdülhamid'e sunulmuştu²⁶. II. Abdülhamid imtiyaz talebini olumlu değerlendirmemiş olacak ki Abdurrahman Efendi'ye 4 sene boyunca ne olumlu ne de olumsuz hiçbir cevap verilmemişti. Her ne kadar Paçacızade Abdurrahman Efendi 1906 senesinde imtiyaz talebi için müracaatını tekrar etmişse de bu talep II. Abdülhamid tarafından tekrar cevapsız bırakılmıştı²⁷.

Basra şehrine temiz içme suyu temini meselesi Temmuz 1908'de meşrutiyetin

24 Mukavele müsveddesinin tam metni için bk. BOA, Y.A.RES., 138-54, Lef 3; BOA, Y.A.RES., 117-96, Lef 4. Şartname müsveddesi için bk. BOA, Y.A.RES., 138-54, Lef 2; Y.A.RES., 117-96, Lef 3.

25 BOA, Y.A.RES., 117-96, Lef 2; BOA, Y.A.RES., 138-53, Lef 2.

26 BOA, Y.A.RES., 117-96, Lef 1.

27 BOA, Y.A.RES., 138-53, Lef 1.

yeniden ilanı ve bölgede bitmek bilmeyen salgın hastalıklar neticesinde yeniden gündeme gelmiştir²⁸. Basra vilayeti sıhhiye müfettişi, Kasım 1908'de bölgede görülen hastalığın ve hastalık kaynaklı ölümlerin yarısının içme suyunun kirli olmasından kaynaklandığı iddia etmiş ve şehre borularla temiz içme suyu getirilmesinin kamu sağlığı açısından elzem olduğunu vurgulamıştı²⁹. Basra vilayeti de Şattü'l-Arap nehrinden Basra şehrine su ulaştırılması imtiyazını üstlenmek üzere kendilerine birçok talep ulaştığını ifade ederek durumu Babiali'ye aktarmıştı³⁰. Sadaret tarafından konu ilgili nezarete havale edilmiş ve Ticaret ve Nafia Nezareti de vilayete Selanik su imtiyazı mukavele ve şartnamesinin örneklerini göndermiş ve bu metinlerin vilayet idare meclisi tarafından mahalli gereklere uygun bir şekilde düzenlenerek kabul eden taliplerden hangisi daha uygun şartlar sunarsa ve daha ciddi görülürse ona verilmesini istemişti³¹. Tüm bu şikayetlere ve bitmek bilmeyen salgın hastalıklara rağmen Basra şehrine hijyenik su ulaştırılmasına dair bu talepler de, daha önceki gibi II. Abdülhamid tarafından dikkate alınmamıştır. Basra şehrine içme suyu isalesi projelerinin bu dönemde hayata geçememesinin arkasında yatan ana neden kuvvetle muhtemel Bağdad Demiryolu projesi dolayısıyla Basra şehrinin stratejik olarak önem kazanmasıydı. II. Abdülhamid'in bu nedenlerle söz konusu projelerin hayata geçirilmesi için yabancı sermaye yatırımlarına veya uzun süreli bir imtiyaza karşı çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu çekinceler Basra şehrinin sosyo-ekonomik yapısı ile birleşince Basra şehrine temiz su temini için öne sürülen projelerin hayata geçirilmesi II. Abdülhamid'in padişahlığı döneminde çeşitli girişimlere rağmen mümkün olmamıştır.

2. 2. II. Meşrutiyet Dönemi

1909 senesinde II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi sonrasında Basra şehrine su getirilmesi imtiyazını ilk gündeme getiren Mendilzade Yusuf Paşa³² yeniden

28 Şehirde 1904-1905 tarihleri arasında kolera, 1907'de veba, 1909 senesinde ise sıtma salgınları görülmüştü. BOA, DH.MKT., 926-11; BOA, DH.MKT., 945-44; BOA, DH.MKT., 943-1; BOA, DH.MKT., 1174-27; BOA, DH.MKT., 2898-39.

29 BOA, DH.MKT., 2748-3, Lef 1.

30 Örneğin Ocak 1909'da Müllakzade Hamur, Şattü'l-Arap'tan makine vasıtasıyla Aşar ve Basra'ya su ulaştırılması ve dağıtım imtiyazının kendisine ihale edilmesini talep etmişti. Basra'daki akarsuların çürümüş olduğunu ve bu nedenle kamu sağlığının olumsuz yönde etkilendiğini ifade eden Hamur, içme sularının kirliliği nedeniyle şehirde ölüm oranlarının senelik %40 derecesine çıktığını iddia etmişti. BOA, BEO., 3475-260601.

31 BOA, DH.MKT., 2748-3, Lef 2.

32 Mendilzade Yusuf Efendi, II. Abdülhamid döneminde taltif edilerek paşa unvanını alan eşraf arasındadır.

benzer bir talepte bulunmuştu. Yusuf Paşa bu kez de Basra ve Aşar kasabalarına Şattü'l-Arap nehrinden demir borular vasıtasıyla su getirmek amacıyla kendisine ruhsat verilmesi için dönemin Basra valisi Mardini Arif Bey'e başvurmuştu. Harita ve suyun sevk güzergahı üzerinde çalışmalarını sürdüren Yusuf Paşa'nın ruhsat talebi Basra vilayeti idare meclisi tarafından da uygun görülmüştü³³. Basra valisi Arif Bey Ağustos 1909'da, Şattü'l-Arab'dan Basra ve Aşar kasabalarına gaz motorlu tulumba vasıtasıyla içme suyu temini için Basra eşrafından Mendilzade Yusuf Paşa'ya ruhsat verildiğini Babiali'ye bildirmişti. Vali bu iş için gerekli tulumbanın yerleştirilmesi amacıyla Emlak-ı Müdevvere'ye ait olan ve Şattü'l-Arap nehri üzerinde bulunan arsanın bir kısmının metrekaresi 30 kuruş hesabıyla ruhsat sahibine satılmasını da talep etmişti³⁴. Maliye Nezareti, belirlenen fiyatı hayli düşük bulmuş ve bu tarz bir arazinin müzayedeye çıkmadan bir şahsa satılmasının uygun olmayacağını belirterek mevcut şartlar altında ancak kiralama hususunun söz konusu olabileceğini ifade etmişti³⁵. Bu esnada vilayet yönetiminde değişikliğe gidilmiş ve yeni vali Süleyman Nazif Bey de halefi gibi aynı yılın Ekim ayında Maliye Nezareti'ne söz konusu arsanın Yusuf Paşa'ya satışı konusunda talepte bulunmuştu. Nazif Bey, Basra'da görülen çeşitli hastalıkların en önemli nedeninin halkın Aşar nehrinin kirli sularını tüketmesi olduğunu belirtiyordu. Bu bağlamda Yusuf Paşa'ya ruhsat verilmesinin esas amacı şehrin bu tehlikeden kurtarılmasıydı. Basra valisine göre, tulumbanın yerleştirileceği arsa için talep edilen fiyat müzayede ile belirlenecek orandan düşük olsa bile söz konusu teşebbüs memleketin imarına ve sağlık koşullarının iyileştirilmesine yönelik olduğundan hükümet tarafından bu konuda kolaylık gösterilmesi gerekmekteydi. Bu nedenle vali, yalnızca su sevki için kullanılmak kaydıyla arazinin daha önce talep edilen koşullar dahilinde Yusuf Paşa'ya satılmasını istemişti³⁶. Bu ısrar karşısında Maliye Nezareti nihai kararını vermek için Basra şehrine su sevki ruhsatının hangi şartları içerdiği konusunda kendisine detaylı bilgi aktarılmasını talep etti³⁷.

Basra valisi, Yusuf Paşa'ya verilen ruhsatı “devlete tabi olmak ve verilen ruhsatı yabancılara devredememek” şeklinde tanımlamıştı. Yusuf Paşa'ya verilen haklar sıradan bir ruhsat hükmünde olduğu için bu konuda ortaya çıkabilecek başka bir

33 Bereket, ruhsat talebinde bulunan kişinin aynı aileden Abdülmuhlis Çelebi olduğunu iddia etmektedir. Bereket, *age.*, s. 56.

34 BOA, ML.EEM., 782-14, Lef 1.

35 BOA, ML.EEM., 782-14, Lef 2.

36 BOA, ML.EEM., 782-14, Lef 3.

37 BOA, ML.EEM., 782-14, Lef 5.

imtiyaz talebine de engel oluşturmuyordu. Basra valisi Nazif Bey'in telgrafından anlaşıldığı kadarıyla Yusuf Paşa, Basra ve Aşar kasabalarında 4 yangın musluğu tesis edecek ve su yolunun güzergahında bulunan veya daha sonra yapılacak olan askeri ve mülki hastane ve karakollara, hükümet konağına, kışlalara, tüm cami, mescit ve okullara ve yaz mevsiminde büyük caddelerin sulanmasına gerekli suları ücretsiz temin edecekti. Yusuf Paşa'ya verilen ruhsatta Basra ve Aşar kasabaları için iki farklı tarife belirlenmişti. Basra kasabasında halka dağıtılacak yarım pus³⁸ sudan 7.5, 0.75 pustan 15, tam pustan 30, 1.25 pustan 45, 1.5 pustan 67.5, 1.75 pustan 90, 2 pustan 140, 2.5 pustan 187.5 ve 3 pustan 270 kuruş alınacaktı. Aşar kasabasında ise yarım pus sudan 5, 0.75 pustan 10, tam pustan 20 ve 1.25 pustan 30, 1.5 pustan 45, 1.75 pustan 60, 2 pustan 80 ve 2.5 pustan 125 ve 3 pustan 185 kuruş ücret alınacaktı³⁹. Ruhsat koşullarını inceleyen Maliye Nezareti, arazinin ya müzayedede usulüyle satulmasını ya da araziden ancak su makinesi tesisine yetecek kadarının ayrılarak uygun bir bedel ile bir müddet için Yusuf Paşa'ya kiralanmasını uygun görmüştü⁴⁰. Süleyman Nazif Bey, arazinin müzayedeye çıkarılmasının süreci uzatacağını ve durumun aciliyetini göz önünde bulundurarak, vilayet idare meclisi kararı doğrultusunda Şubat 1910'da söz konusu arazinin 875 metrekareslik kısmının ayrılarak senelik 15 lira bedel ile 25 sene müddetle Yusuf Paşa'ya kiralanması kararını almıştı⁴¹. Fakat tüm hazırlıklara ve tamamlanan prosedürlere rağmen Yusuf Paşa'nın şehre su getirme projesi de hayata geçmemiştir⁴².

Hasan Rıza Paşa'nın Basra valiliği döneminde şehirde görülen kolera salgını nedeniyle Basra'ya su getirilmesi meselesi bu defa kapsamlı bir imtiyaz şeklinde düzenlenerek yeniden gündeme gelmiştir. Ekim 1911'de Rıza Paşa, Basra şehrinde yaşanan su problemi nedeniyle salgın hastalıkların artış göstermesinden yakınmış ve Nafia Nezareti veyahut Şura-yı Devlet'te bulunması muhtemel olan Basra su imtiyazı işlemlerinin hızlandırılmasını istemişti. Yaz aylarında salgın hastalıkların önlenmesi için bu mevsim inşaata başlanmasının elzem olduğunu belirten vali⁴³, aksi taktirde bir sonraki sene şehir halkının %5'inin kolera

38 Ağırılık birimi. 1 pus 12,5 okkaya tekabül etmektedir. Zafer Toprak, "Önemli Bir Yasa: Ölçüler Kanunu (1931)", *Yâput*, 47/2, 1983/84, s. 40.

39 BOA, MLEEM., 782-14, Lef 6.

40 BOA, MLEEM., 782-14, Lef 8.

41 BOA, MLEEM., 782-14, Lef 9. Bu karar, arazinin farklı amaçlar doğrultusunda kullanılmasında kira sözleşmesinin feshedilmesi kaydıyla Maliye Nezareti tarafından da kabul edilmiştir. BOA, MLEEM., 782-14, Lef 10.

42 Bereket projesinin Nafia Nezareti tarafından reddedildiğini ifade etmektedir. Bereket, *age*, s. 57.

43 BOA, DH.İD., 41-41, Lef 4.

nedeniyle hayatını kaybedeceği konusunda Babıali'yi uyarılmıştı⁴⁴. Her ne kadar sürecin hızlandırılması doğrultusunda Ticaret ve Nafia Nezareti'nden defalarca talepte bulunulmuşsa da yine bir sonuç elde edilememişti⁴⁵. Bu dönem Osmanlı İmparatorluğu için siyasi bir türbülans dönemi idi. 1911'de Trablusgarp Savaşı patlak vermiş, 1912'de Halaskar Zabitan olayı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti hükümetten uzaklaştırılmış, 1912'de Balkan Savaşı çıkmış ve savaşta Edirne'nin elden çıkması üzerine Ocak 1913'de Babıali Baskını ile İttihatçılar tekrar iktidara gelmişti. Tüm bu siyasi istikrarsızlık Basra şehrindeki bayındırlık faaliyetlerinin tesisine dair girişimlerin de durmasına neden olmuştu.

Bu şartlar altında konunun yeniden gündeme alınabilmesi 1913 yılını bulmuştur. Eylül 1913'de Ahmed bin Abdülaziz es-Sani ile ortakları Şaibzade Hacı Muhammed el-Avid, Hacı Taha es-Süleyman Çelebi, Yusuf Abdülahad, Yusuf Diyab, Mehmed Şevket Bey, Gürcü Yosef Şentob tarafından buharlı tulumba vasıtasıyla Şattü'l-Arap nehrinden Basra ve Aşar kasabalarına su sevk ve dağıtma imtiyazının kendilerine verilmesine dair bir mukavele ve şartname hazırlanarak Basra valiliği tarafından Ticaret ve Nafia Nezareti'ne başvuruda bulunulmuştu⁴⁶. Nezaret yaptığı ilk incelemede imtiyaz talebinin halkın çıkarlarını temin edebilecek derecede açık ve anlaşılır olmadığını tespit etmişti. Üstelik taliplerden müzakereye yetkili olacak bir şahıs da mukavelede belirlenmemişti. Bu nedenle mukavele maddelerinde nezaret tarafından birtakım değişiklikler talep edildi. Taliplerin kabul etmesi üzerine istenilen değişiklikler yapılarak metin yeniden hazırlandı. Bu esnada taliplerin söz konusu imtiyazı hayata geçirecek maddi durumu olup olmadığı da incelenmişti⁴⁷. Böylece nezaret, Basra vilayetinden ortaklardan Mehmed Bey'e ait birtakım eksikliklerin tamamlanmasını talep ederek konuyu Ocak 1914'te hükümete havale etmişti⁴⁸. Meclis-i Vükela da Basra su imtiyazı başvurusunu incelenmek üzere Şubat ayında Şura-yı Devlet'e havale edilmişti⁴⁹.

Bu esnada aradan aylar geçmesine rağmen imtiyaz sözleşmesine dair bir kanaatin

44 BOA, DH.İD., 41-41, Lef 2. Gerçekten de 1911 senesinde şehirde hem kolera hem de veba görülmüştü. BOA, DH.İD., 39-33; BOA, DH.İD., 50-1—48; Bereket, *age.*, s.138-139.

45 BOA, DH.İD., 41-41, Lef 1 ve 3.

46 BOA, DH.İD., 41-41, Lef 5-6; BOA, ŞD., 511-1, Lef 21.

47 İmtiyaz talebinde bulunanların Mehmed Şevket Bey dışında tamamı Basra Ticaret Odası'na kayıtlı tüccarlardı ve sahip oldukları gayrimenkullerin yanı sıra toplamda 25 bin liradan fazla servete sahiplerdi. BOA, ŞD., 511-1, Lef 15.

48 BOA, ŞD., 511-1, Lef 13.

49 BOA, BEO., 4260-319466.

kendilerine bildirilmemiş olması nedeniyle Basra vilayeti defalarca Ticaret ve Nafia Nezareti'ne müracaat etmiş ve durumun aciliyetinin altını çizmişti. İmtiyaz başvurusunun üzerinden tam bir sene geçmesi üzerine 1914 Eylül'ünde Basra valisi bir kez daha nezarete başvurarak kamu sağlığını ilgilendiren böyle bir başvurunun üzerinden bir sene geçmesine rağmen halen neticelenmemesinin yerel halk tarafından "yanlış anlaşıldığı"nın altı çizmiş ve sürecin hızlandırılması gereğini dile getirmişti. Nezaret de bu denli önemli bir meselede sürecin bu kadar uzun sürmesinin uygun olmadığı konusunda vilayetle aynı fikirdeydi⁵⁰. Zira bu esnada Avrupa'da I. Dünya Savaşı patlak vermişti. Dolayısıyla Basra gibi hem stratejik hem de sosyo-ekonomik açıdan nazik konumda bir vilayete dair bu kadar önemli bir talebin cevapsız bırakılması halk tarafından yönetimin kendilerini gözden çıkardığı şeklinde algılanabilirdi. Bu koşullar altında nihayet Şura-yı Devlet Maliye Dairesi mukavele ve şartname hakkındaki değerlendirmesini tamamlamış ve bir dizi değişiklik yapılması istemiyle Eylül ayında imtiyaz talebinde bulunan şahısların vekiline iletmişti⁵¹.

Şura-yı Devlet'in talepleri doğrultusunda son halini alan mukavele, Şattü'l-Arap nehrinden detaylı bir güzergâh izlenerek Basra ve Aşar kasabalarına demir borularla su sevk ve dağıtım imtiyazını kapsıyordu⁵². İmtiyaz süresi mukavele tasdikinden itibaren 50 sene olacaktı. İmtiyaz, halihazırda mevcut veya bundan sonra özel şahıslar veya hükümet tarafından ücretsiz su dağıtımı için açılacak olan membaları veya bu gibi membalardan fiçı, şişe ve testi gibi kaplarla su satışı engelleyecekti. Ayrıca imtiyazın kapsadığı alanda bulunan köylerde yaşayan halkın emlak ve arazilerini sulamak için kullanmakta oldukları sulara da mani olamayacaktı. Mukavele devlet ve kamu lehine birçok madde içerecek şekilde hazırlanmıştı. Bu bağlamda Basra şehrinde birçok noktaya şirket tarafından ücretsiz olarak su verilmesine dair bir dizi hüküm bulunuyordu. Buna göre

50 BOA, ŞD., 511-1, Lef 4.

51 BOA, ŞD., 511-1, Lef 3, 23. Üzerinde yapılan değişiklikler işaretlenmiş olan mukavele ve şartname metinleri için bk. BOA, ŞD., 511-1, Lef 17-18.

52 Güzergah şu şekilde belirlenmişti: 1. Şattü'l-Arap'tan Dub'da bulunan Kazım Efendi çarşısına, 2. Kışladan Keldani mektebinin önünden geçerek Aşar köprüsüne, 3. Kazım Efendi Çarşısı'ndan ve Hacı Mahmud Paşa Camii'nden Musa el-Aziye'nin hanesine, 4. Aşar nehrinin başlangıcından Kezare ve Munadi mahallelerinden geçerek Havra(?) nehrine kadar, 5. Aşar köprüsünden Reşadiye caddesi ve Şattü'l-Arap'tan itibaren Samir, Hükümet Konağı, Seyf, Paşa, Beluş, Kible ve Reşadiye kapısındaki karakola, 6. Hükümet Konağı ve Tenekeçiler Çarşısı ve Suk ed-Deccac ve Mişrak, 7. Cisre'l-Meleh ve Yahya Zekeriya ve Mahabsa ve İzeddin ve Bostan Kasab, 8. Beluş mahallesinden Cisre'l-Gurba köprüsünü geçerek Ağa Hasan Han'ın hanesine kadar. BOA, ŞD., 511-11, Lef 16-17.

imtiyaz sahipleri boru döşeyecekleri sokakların tamamında belediye ve polis dairelerinin uygun göreceği yerlerde yangın muslukları tesis etmek ve bunlara gerektiği kadar tazyikli suyu ücretsiz temin etmek zorundaydı. Ayrıca belediyenin göstereceği noktalarda kamuya mahsus 10 adet çeşme inşa edilecek, bunların da her birine saniyede bir litreden aşağı olmamak kaydıyla ücretsiz su verilecekti. Hem çeşmelerin hem de yangın musluklarının inşa masrafları imtiyaz sahiplerine ait olacaktı. İmtiyaz sahipleri, imtiyazın geçerli olduğu sınırlar dahilinde bulunan hükümet dairelerine, halihazırda mevcut ve ilerde yapılacak olan kışla ve askeri hastanelere, tüm resmi okullara, gerek sahiplik gerek kira yoluyla halihazırda ve ilerde askeriyeye ait konut, daire ve müesseselere ve nizamiye, jandarma, polis karakollarıyla hapisanelere kişi başına 24 saatte 8 litre hesabıyla ücretsiz su temin edecekti. Belediye ve diğer tüm kamu kuruluşlarına ait hastanelere yatak başına günlük 80 litre olmak üzere ücretsiz su temini de zorunlu tutulmuştu. Ayrıca imtiyaz dahilinde olan bölgedeki meydan ve sokakların günde üç kez sulanması için belediyenin tespit edeceği mevkilerde musluklar oluşturulacak ve bu musluklardan ücretsiz sulama yapılacaktı. İmtiyaz sahipleri, belediyenin kamu menfaatine ait hususlar için su almak istemesi durumunda o tarihte geçerli olan tarifede belirtilen fiyatın beşte birini geçmeyecek bir bedel ile istenilen miktarda su vermeye mecbur olacaktı. Söz konusu imtiyazın verilmesinin ana nedenini Basra şehrinde kamu sağlığının korunması oluşturduğundan şehre sağlanacak içme suyunun hijyenik ve sağlıklı bir biçimde temini de mukavele maddeleri ile garanti altına alınmıştı. Mukaveleye göre imtiyaz sahibinin dağıtacağı sular berrak olacak, içerisinde bulunan klor miktarı belirli bir seviyede tutulacaktı. Ayrıca sularda bulunabilecek hayvani ve bitkisel atık madde miktarı kamu sağlığı açısından uygun görülen miktardan fazla olamayacak ve bu atık maddeler süzgeç havuzları tesisiyle tasfiye edilecekti. Hazırlanan şartnamede yürürlüğe girecek su tarifesi de yer almıştı. Buna göre su halka abonelik usulüne göre dağıtılacak ve metreküp başına en fazla 4 kuruş olacaktı. Ayrıca genel tarife ve indirimli tarife olarak iki tür tarife yürürlüğe girecekti. Genel tarifeye göre alınacak suyun abone müddeti bir aydan az olmayacağı gibi bir ay zarfında sarf edilecek miktarı da iki metreküpten az olamayacaktı. Bundan az su sarf edilmesi durumunda yine 2 metreküp su bedeli tahsil edilecekti. İndirimli tarifede ise şirket abone müddetlerini ve belirli bir müddet zarfında kullanılacak suyun miktarını istediği gibi takdir edebilecek ve metreküp fiyatını daha ucuza satacaktı. İndirimli tarifeden yararlanma süresi en fazla 6 ayla sınırlı olacaktı. Abonelerin su kullanım miktarları yerleştirilecek su saatleri ile belirlenecekti⁵³.

53 BOA, ŞD., 511-11, Lef 18.

İmtiyaz sahipleri mukavelenin resmiyet kazanmasından itibaren 15 ay içerisinde işe başlamak ve başlangıç tarihinden itibaren 2 sene içerisinde de bitirmek zorundaydı. İmtiyaz başlangıcından sonuna kadar altyapı tesisatının sağlam tutulup tutulmadığı teftiş edilecek, teftiş bedeli imtiyaz sahibi tarafından karşılanacaktı. Su sevki için gerekli altyapıların inşası esnasında hükümet tesisatı düzenli bir biçimde denetleyecek ve mühendislik açısından sorunlu gördüğü noktalara yerinde müdahale edebilecekti. İmtiyaz sahipleri mukavelenin resmiyet kazanmasından itibaren 20 sene sonunda hükümet ne zaman arzu ederse belirli bir tazminat mukabilinde tüm imtiyazı satın alma hakkına sahip olacaktı. İmtiyaz sahipleri mukavelenin resmiyet kazanmasından itibaren 6 ay zarfında Osmanlı tabiiyetinde olacak bir Osmanlı Anonim Şirketi kurmak zorundaydı. Şirketin bir yabancı şahıs veya şirkete devredilmesi mümkün değildi. Kurulacak su şirketi, ancak hükümet tarafından uygun görülme kaydıyla Osmanlı tabiiyetindeki şahıs veya kurumlara devredilebilirdi. Söz konusu şirket hisselerinin %7.5'lik kısmı belediye meclisine verilecekti. İmtiyaz bitiminde imtiyaz sahiplerinin tüm hakları şirket tüm tesisat ve altyapısıyla birlikte Osmanlı devletine geçecekti. Hükümet ile imtiyaz sahipleri arasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıklar Şura-yı Devlet ve Osmanlı mahkemelerinde çözülecekti. Kurulacak su şirketi, resmi makamlarla yazışmalarını Türkçe; halkla arasındaki yazışmaları ise Türkçe ve Arapça olarak yapacaktı⁵⁴.

Fakat hükümet imtiyaz sözleşmesinin Şura-yı Devlet müdahalesi ile düzenlenmiş halini de yeterli bulmamıştı. Şartnamede su fiyatı için belirlenen azami tarifeyi çok bulan hükümet 1915 senesi başında fiyatta indirim gidilmesini istemiş ve bu konuda müzakerelerde bulunmak için imtiyaz sahiplerinin vekili İlyas Efendi davet edilmişti⁵⁵. Bununla birlikte Osmanlı hükümetinin Basra şehrine su imtiyaz sözleşmesini nihayet ele alabildiği tarihte artık Basra şehri Osmanlı kontrolünde bulunmuyordu. Zira Ekim 1914'de Osmanlı İmparatorluğu, İttifak devletlerinin safında savaşa dahil olmuş ve bunun hemen akabinde de Basra vilayeti Kasım 1914'te kısa süre içerisinde İngilizler tarafından işgal edilmişti. Zaten imtiyaza talip olanların atamış olduğu vekil de savaş nedeniyle müvekkilleriyle görüşmesinin mümkün olmadığını hatta kendilerinin nerede olduğunu dahi bilmediğini ifade etmişti. Durumu değerlendiren Şura-yı Devlet mevcut şartlar altında imtiyazın

54 Mukavelenin düzenlemeler yapılmadan önceki halinin tam metni için bk. BOA, ŞD., 511-11, Lef 16. Şura-yı Devlet'in düzeltmelerini ihtiva eden metnin tamamı için ise bk. BOA, ŞD., 511-11, Lef 17.

55 BOA, ŞD., 511-11, Lef 24.

hayata geçirilmesinin mümkün olmadığını altını çizerek Nisan 1915’de taliplerle iletişim kurulabildiği takdirde yeniden gündeme alınmak kaydıyla konunun şimdilik gündemden kaldırılmasına karar vermişti⁵⁶.

Sonuç

Osmanlı idaresine ilk geçtiği dönemden itibaren bir sorun olarak ortaya çıkan Basra şehrine temiz içme suyu temini meselesinin 19. yüzyıldaki serencamı gerek taşra siyasetine gerekse Osmanlı son dönemi merkezi siyasetine dair birçok konuya dair birçok ipuçları içermektedir. Bunlardan ilki 19. yüzyıl kent hijyeni ve kentsel altyapı yatırımlarının gelişmesinde modern devlet anlayışının ve kolera salgınlarının rolüdür. Basra’ya temiz içme suyu temini meselesi Osmanlı’da modern devlet anlayışının ortaya çıktığı ve ordunun yanı sıra kamu sağlığının da önem kazandığı 19. yüzyılın ikinci yarısına denk gelmektedir. Gerçekten de Basra şehrinin su sorununu ilk fethedildiği tarihlere kadar götürmek mümkün olsa da bunun merkezi hükümetin dikkatini çekmesi ve titizlikle ele alınacak bir konu olarak algılanması ancak modern devlet anlayışının benimsenmesi ile gerçekleşmiştir. Bu noktada kolera salgınlarının payını da zikretmek gerekir. Nitekim 1880’li yıllarda başlayan ve uzunca bir müddet sürüncemede kalan Basra kentine içme suyu temini projesinin yeniden gündeme gelmesini ve ciddiyetle üzerine eğilmesini sağlayan şehirde üst üste görülen kolera salgınları olmuştur. Bu noktadan hareketle hem modern devlet anlayışı ve kamu sağlığını düşüncesinin benimsenmesi hem de kolera salgınlarının kentsel altyapı yatırımları konusunda ne denli itici bir güç olduğu Basra şehri örneğinde de görülmüştür.

Basra şehrindeki içme suyu projeleri bağlamında gözden kaçmaması gereken bir diğer unsur merkezi hükümet ile yerel güç sahipleri (eşraf) arasındaki ilişkiye dair ipuçlarıdır. Basra -diğer Arap vilayetlerine benzer bir şekilde- özellikle II. Abdülhamid döneminde izlenen kendine has merkezîyetçilik siyaseti çerçevesinde eşrafın son derece güç kazandığı bir vilayetti. Nitekim Basra’ya içme suyu temini imtiyazlarını gündeme getiren Paçacıade Abdurrahman Efendi, Züheyrzade Ahmed Paşa, Mendilzade Yusuf Efendi, Gürcü Yosef Şentob gibi isimlerin tamamı vilayetin önde gelen yerel eşrafıdır. Bu isimlerin neredeyse tamamı hem II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde ekonomik ve siyasi olarak Basra vilayetinin en nüfuzlu kişileri arasındadır. Bu durum yerel eşrafın kazanmış olduğu bu siyasi-ekonomik gücün yerel bayındırlık faaliyetleri/imtiyazları vesilesiyle de kendini göstermekte ve/veya gerçekleştirilmekte olduğunu göstermektedir.

Basra şehrine içme suyu temini projelerinin hikayesi aynı zamanda II. Abdülhamid'in bölgeye bakışını anlamak açısından da önemli emareler içermektedir. II. Abdülhamid dönemi Irak kıtası açısından kritik bir dönemdir. Bu dönem İngilizlerin bölgede siyasi nüfuzunu hızla arttırdığı, buna karşılık Bağdad Demiryolu imtiyazının Almanlar'a verildiği bir dönemdir. Bunun bir yansıması olarak II. Abdülhamid döneminde Irak kıtasında geniş topraklar -büyük oranda yabancı devletlerin kontrolüne geçmesi engellenmek üzere- Hazine-i Hassa'ya katılmıştır. İleride I. Dünya Savaşı saflaşmalarının ana omurgasını teşkil edecek olan Avrupa'nın en önemli iki gücü olan Almanya ve İngiltere'nin Irak kıtasında kıyasıya bir güç mücadelesine girişmeleri II. Abdülhamid'in bölgedeki imtiyazlara yaklaşımını da etkilemiştir. Nitekim Paçacızade Abdurrahman Efendi'nin de sık sık şikayetlerine konu olduğu üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde yabancı sermayenin de imtiyazlara dahil olabileceği, yerel müteşebbisler için daha uygun şartlar uygulanırken benzer bir sürecin Basra için işletilmediği görülmektedir. Bunun da en önemli nedeni kuşkusuz, Fırat ve Dicle nehirlerinde ulaşım imtiyazını ele geçirerek bölgede iktisadi hegemonya kuran İngiltere ve çeşitli vesilelerle buna karşılık vermeye çalışan Almanya gibi devletlerin bu tarz imtiyazlara müdahil olarak bölgede yeni bir ekonomik nüfuz alanı kurmalarının önüne geçmektir. Zaten Basra şehrine içme suyu getirme projesinin hayata geçirilememesinin nedenlerinden birini de projeye yabancı sermaye katılımının engellenmesi dolayısıyla da yeterli sermaye bulunamaması oluşturmuştur.

Özellikle 1913 senesinde Basra'ya içme suyu getirmek amacıyla sunulan son imtiyaz teşebbüsünün işleyiş sürecindeki kimi noktalar son dönem Osmanlı devlet mekanizmasının Irak kıtasına bakışını gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Osmanlı hükümeti, I. Dünya Savaşı'nın patlak üzere olduğu bir dönemde dahi Basra şehrine temiz içme suyu projesini hayata geçirmek için çaba göstermiştir. Hatta bürokratik süreçler nedeniyle karar mekanizmasının uzaması yerel yetkililer tarafından eleştirilmiş ve merkezi hükümete sürecin daha hızlı yürütülmesine yönelik telkinler yapılmıştır. Bu durum Osmanlıların Irak kıtasının en güney ucundaki Basra şehrine atfettikleri önemi göstermektedir. Hatta Kasım 1914'te Basra şehri İngilizler tarafından işgal edilerek elden çıkması sonrasında bile Osmanlı hükümetinin şehrin içme suyu imtiyazı ile alakadar olması buradaki işgali geçici gördüğünü ve bölgeyi gözden çıkarmadıklarının kanıtıdır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.): 49.

Babıali Evrak Odası (BEO): 2801-210053; 3475-260601; 4260-319466.

Dahiliye Nezareti İdari Evrakı (DH.İD.): 39-33; 41-41; 50-1-48.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT): 1174-27; 1341-62; 1657-14; 1666-78; 224-41; 2258-31; 2277-125; 2748-3; 2898-39; 926-11; 943-1; 945-44.

Hariciye Nezareti İdari Evrakı (HR.İD.): 1828-2.

İrade Dahiliye (İ.DH.): İ1147-89440; 1147-89444; 1294-101717.

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.): 139-3864.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye (ML.EEM.): 782-14

Şura-yı Devlet (ŞD.): 2181-2; 511-1; 511-11.

Yıldız Hususi Maruzat (YA.HUS.): 275-93; 466-57.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (YA.RES.): 117-96; 138-53.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Genelkurmay Atase Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, C 3/1, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 2002.

Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, Simurg, İstanbul 1997.

Korkmaz, Adem, *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.

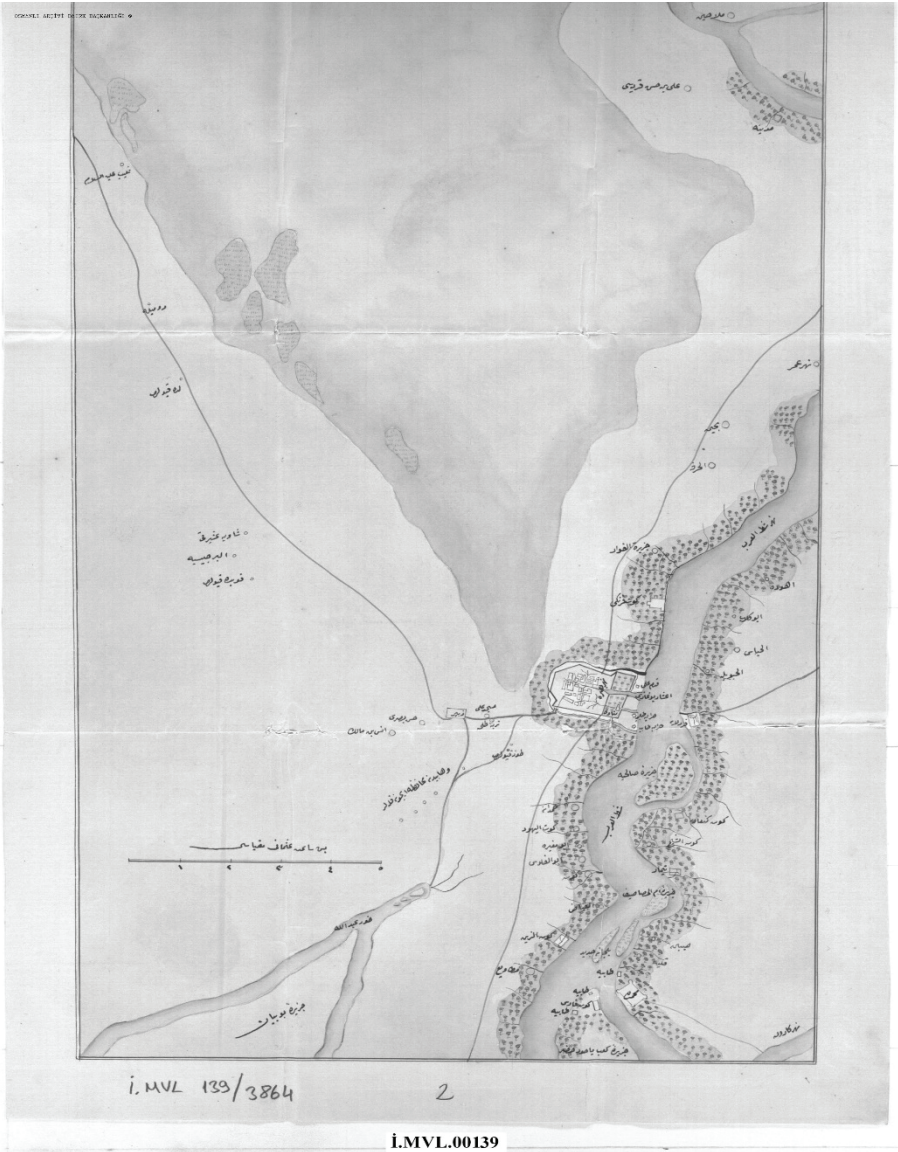
Kurt, Burcu, *Osmanlı Irak'ında İngiliz Nüfuzuna Tepkiler: Dicle ve Fırat'ta Seyr-i Sefâin İmtiyazı Teşebbüsü (1909-1913)*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2009.

Kurt, Burcu, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*, Küre Yayınları, İstanbul 2015.

Receb Bereket, *Belediyetü'l-Basra (1869-1981)*, Lübnan: Matbaatü'l-Basair, [t.y.].

Toprak, Zafer, "Önemli Bir Yasa: Ölçüler Kanunu (1931)", *Yaptı*, 47/2, 1983/84, s. 37-43.

Ekler

İ.MVL.00139

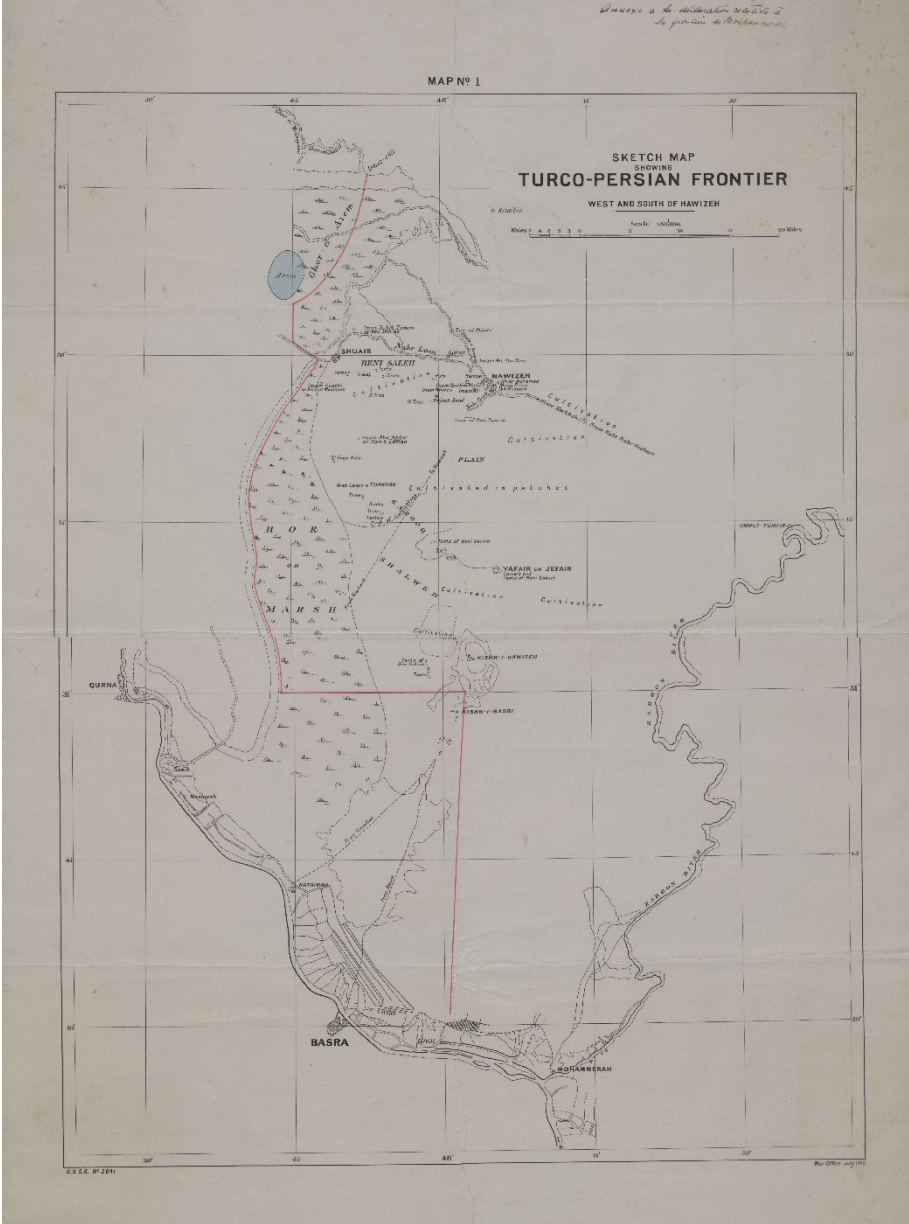
Ek 1: 19. yüzyılın ilk yarısında Basra şehrini ve Hammar bataklığını gösterir harita.

Kaynak: BOA, İ.MVL 139-3864, Lef 2.

Ek 2: 19. yüzyılın ikinci yarısında Basra şehri etrafındaki bataklıkları gösterir harita.

Kaynak: BOA, HRT.t 515.

Ek 4: 19. yüzyılda Basra ve Aşar kasabalarını gösterir harita

Kaynak: BOA, ŞD 511-1, Lef 25.

